

ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی* رهیافتی جهت ارتقای شاخص‌های توسعه پایدار در ایران

فرزاد پور اصغر سنگاپین^۱، جواد زحمت کش ممتاز^{۲*}

^۱ کارشناس ممیظریست مرکز ملی آمایش سرزمین سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور و

دانشجوی دکتری ممیظریست دانشگاه تهران

^۲ کارشناس اطلاعات و خدمات تخصصی مرکز ملی آمایش سرزمین سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور

چکیده

تجارب چند دهه گذشته درباره توسعه بیانگر تحولات اساسی در مفاهیم توسعه و سازوکارهای آن بوده است. در این فاصله جامعه بشری شاهد پیشرفت‌های شگرفی در بسیاری از عرصه‌ها و شکست و ناکامی در بعضی از حوزه‌ها بوده است. علیرغم پیشرفت‌های فراوان در حوزه‌های فناوری و اقتصاد، در زمینه محیط‌زیست و منابع جامعه بشری موفقیت‌های چندانی نداشته است و در مواردی تخریب محیط‌زیست و برهم خوردن تعادل‌های اکولوژیک نگرانی‌های فزاینده‌ای را موجب شده است. البته توجه به این نکته ضروری است که بخشی از پیشرفت‌های یاد شده به ازاء خسارات محیط‌زیستی بوده است.

تجارب چند دهه به نحو تجمعی موجب شد تا الگوی توسعه به سوی پایداری به موفقیت‌های جامعه نزدیک شود. بر این اساس توسعه پایدار به عنوان رویکردی نوین در شرایط رو به تحول در دهه پایانی قرن بیستم مطرح شود. چنین توسعه‌ای زمانی محقق خواهد شد که کلیه ارکان توسعه از جمله محیط‌زیست از بدو سیاست‌گذاری و تدوین برنامه‌ها و اجرا ملاحظه شوند. بدین لحاظ حفاظت از محیط‌زیست می‌بایست از جایگاه مناسبی در نظام برنامه‌ریزی و اجرایی برخوردار شود.

برای پیشبرد توسعه پایدار، در سطوح، برنامه، خامشی و طرح‌ریزی، ارزیابی‌های متنوعی در زمینه‌های مختلف مورد استفاده قرار می‌گیرد. از جمله این ارزیابی‌ها که برای حفاظت از محیط‌زیست مورد استفاده قرار می‌گیرد، ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی است که به‌عنوان یکی از ابزارهای توسعه پایدار مورد استفاده قرار می‌گیرد و به تبع آن شاخص‌های توسعه پایدار را بهبود می‌بخشد.

بر این اساس، در این مقاله در ابتدا تبیین جایگاه و ادغام فرایند ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی در فرایند برنامه‌ریزی کلان جهت ارتقای شاخص‌های توسعه پایدار مورد بررسی قرار می‌گیرد. در ادامه ضرورت اتخاذ این ارزیابی در برنامه چهارم توسعه کشور مورد بحث قرار خواهد گرفت و در نهایت پیشنهاداتی برای نهادینه کردن این رویکرد در برنامه‌های توسعه ارائه خواهد شد.

کلید واژه‌ها

ارزیابی راهبردی، محیط‌زیست، توسعه پایدار

سرآغاز

وجود انواع آلودگی‌ها، فرسایش خاک، گسترش فقر و نابرابری، رشد روز افزون شهرنشینی و حاشیه‌نشینی، کاهش تنوع‌زیستی، شیوع بیماری‌های نوپدید (ایدز) و باز پدید، ناهنجاری‌های اجتماعی و غیره از چالش‌های مشهود جامعه جهانی در آستانه هزاره سوم قلمداد می‌شود. چنانچه شناخت این تهدیدها (از گرم شدن کره زمین با آثار فراملی تا آلودگی شدید شهرها با آثار و پیامدهای ملی) از پشتوانه‌های علمی مناسب و منطبق با شرایط اقتصادی و اجتماعی کشورها برخوردار نباشد، به اهمیت و حساسیت آنها پی برده نمی‌شود. بنابراین باید در پی یافتن علل این تهدیدها بود و رویکردهای نوینی از توسعه را جستجو نمود تا با اتکا به آنها بتوان بر چالش‌های فرا روی بشر در اوایل هزاره سوم غلبه نمود.

علیرغم امیدهای فراوانی که مکاتب و رویکردهای قبلی توسعه در دهه‌های گذشته نوید می‌دادند، نتوانستند از افزایش فقر و نابرابری و اختلال در چرخه‌های حیاتی کره زمین بویژه در کشورهای در حال توسعه، جلوگیری کنند. هر چند در خلال سال‌های گذشته، جهان در عرصه‌های مختلفی پیشرفت داشته است اما در بسیاری از حوزه‌ها بویژه سیستم‌های حیاتی کره زمین، لطمات شدید و بعضاً جبران ناپذیری وارد شده است.

تجربیات چند دهه اخیر بویژه دو دهه آخر قرن بیستم نشانگر تحول اساسی در مفهوم توسعه بود که برآیند آنها نهایتاً در قالب الگوی توسعه پایدار تجلی یافت. در رویکرد توسعه پایدار، پیوستگی ابعاد اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و خصوصاً محیط‌زیستی در سطح منطقه‌ای و بین‌المللی در حال گسترش است.

به این ترتیب توسعه پایدار به عنوان رویکردی نوین در شرایط رو به تحول سال‌های پایانی قرن بیستم برای حل مسئله توسعه در جهان مطرح گردید. هم‌چنین لازم به یادآوریست که توسعه پایدار زمانی محقق خواهد شد که کلیه مولفه‌های آن از جمله مولفه محیط‌زیست، از بدو شروع برنامه‌ها و سیاست‌ها در فرآیند توسعه قرار گیرند. این مهم زمانی محقق خواهد شد که حفاظت از محیط‌زیست در سیستم برنامه‌ریزی در جایگاه مناسب خود قرار گرفته و از وزن لازم در برنامه‌ریزی‌های بخشی، منطقه‌ای و ... برخوردار گردد. ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی در این رابطه می‌تواند به عنوان مهمترین ابزار در خدمت فرآیند توسعه پایدار قرار گیرد و روند توسعه را به سوی پایداری سوق دهد و به تبع آن شاخص‌های توسعه پایدار را که در بر گیرنده کلیه ابعاد اقتصادی، اجتماعی، نهادی و محیط‌زیستی است را بهبود بخشد.

توجه به این نکته مهم بسیار ضروریست که هر چند ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی بیشتر به مسائل محیط‌زیستی می‌پردازد اما تنها وجه آن نیست. در خلال سال‌های کوتاه از کاربرد آن، در عمل در چارچوب توسعه پایدار به ابعاد اقتصادی و اجتماعی نیز می‌پردازد. بر این اساس ارزیابی راهبردی بر رویکرد پایداری مبتنی شده است.

۱- طرح مساله

در برنامه چهارم توسعه ملی، راهبردها، سیاست‌های و توسعه شهری، روستایی، شبکه راه‌ها، سیستم حمل و نقل، توسعه صنعتی و سایر فعالیت‌های دیگر مطرح شده است. بدیهی است که تصمیم‌گیری‌ها در این زمینه بدون توجه به مولفه‌های محیط‌زیست قادر به پاسخگویی به نیازهای فزاینده کشور نبوده و حتی ممکن است فرایندهای ناپایداری محیط‌زیست کشور را تشدید نموده و نهایتاً شاخص‌های توسعه پایدار را تنزل دهد. هر چند ارزیابی پیامدهای محیط‌زیستی (EIA)^(۱) طرح‌ها و پروژه برای کاهش خسارات و پیامدهای محیط‌زیستی به عنوان یک ابزار مدیریت محیط‌زیستی در کشور از چارچوب‌های قانونی نیز برخوردار است، اما ابعاد و کمیت برنامه‌ها، سیاست‌ها، طرح‌ها و پروژه‌های پیش‌بینی شده در برنامه چهارم توسعه و همچنین در سند چشم‌انداز بیست ساله کشور برای جبران عقب‌ماندگی‌های گذشته به گونه‌ای است، که ارزیابی پیامدهای محیط‌زیستی در سطوح طرح‌ها و پروژه‌ها قادر به کاهش خسارات وارده بر محیط‌زیست نخواهد بود، زیرا ارزیابی پیامدهای محیط‌زیستی از جامعیت و کلان‌نگری لازم برخوردار نبوده و نمی‌تواند پاسخگوی ابعاد مسائل محیط‌زیستی در برنامه‌های توسعه خصوصاً در برنامه چهارم توسعه باشد. به همین دلیل ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی در کلیه بخش‌های کشور لازمه ارتقای شاخص‌های توسعه پایدار است تا بواسطه آن بتوان به توسعه‌ای در خور و پایدار در کشور دست یافت و شاخص‌های توسعه پایدار را بهبود بخشید.

۲- پیشینه ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی (SEA)^(۲)

در نیوزلند تا سال ۱۹۹۱ از روش‌های ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی برای ارزیابی پروژه‌ها استفاده می‌شد. با تصویب قانون مدیریت منابع در سال ۱۹۹۱ چارچوب قانونی لازم برای یکپارچه کردن و توسعه سیاست‌ها و برنامه‌های محیط‌زیستی فراهم شد. هم‌اکنون ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی به صورت بخش لازمی از فرآیند مدیریت منابع درآمده و رابطه تنگاتنگ با فرآیند تصمیم‌گیری و برنامه‌ریزی کشور در سطوح کلان دارد.

طرح‌ها و برنامه‌ها توسط شورای اروپایی تصویب شده است این مصوبه مدت ۱۱ سال تحت بررسی و مذاکره بود.

براساس این مصوبه برای طرح‌ها و برنامه‌ها در بخش‌هایی مانند کشاورزی، جنگل‌داری، شیلات، انرژی، صنعت، حمل و نقل، مدیریت مواد زائد، مدیریت آب، ارتباطات راه دور، توریسم، برنامه‌ریزی شهری و روستایی و آمایش سرزمین می‌بایست مطالعات ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی انجام شود.

از نظر فرآیند، این مصوبه تا حدودی مبهم است. مصوبه الزام می‌کند که ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی انجام شود، مشاوره مردمی برقرار گردد، آثار فرا مرزی بررسی گردد و توجیحات لازم برای طرح یا برنامه مورد نظر ثبت و منتشر شود. این مصوبه و الزامات ناشی از آن را می‌توان به صورت بخشی از مقررات کشوری درآورد. جدول شماره (۱) مراحل ارزیابی استراتژیک را در اتحادیه اروپا نشان می‌دهد.

جدول شماره (۱): مراحل ارزیابی محیط‌زیستی راهبردی در اتحادیه اروپا

<p>۱. بررسی وضعیت موجود محیط‌زیست</p> <p>۲. تعریف اهداف و اولویت‌ها</p> <p>۳. پیش‌نویس طرح و گزینه‌های آن</p> <p>۴. ارزیابی محیط‌زیستی پیش‌نویس طرح</p> <p>۵. شاخص‌های محیط‌زیستی طرح</p> <p>۶. لحاظ کردن نتایج ارزیابی در تدوین طرح نهایی</p>	<p>طرح‌های توسعه منطقه‌ای</p>
<p>۱. اهداف، اولویت‌ها، نقش نهادهای محیط‌زیستی</p> <p>۲. ارزیابی محیط‌زیستی</p> <p>۳. شاخص‌ها</p>	<p>چارچوب حمایت جامعه</p>
<p>۱. ارزیابی موقعیت محیط‌زیستی، تدوین وضعیت موجود</p> <p>۲. تدوین اهداف کلی و اهداف زمان‌دار</p> <p>۳. پیش‌نویس برنامه اجرایی و گزینه‌های آن</p> <p>۴. ارزیابی محیط‌زیستی برنامه اجرایی</p> <p>۵. شاخص‌های محیط‌زیستی برنامه اجرایی</p>	<p>برنامه‌های اجرایی</p>

در سال ۱۹۹۸ بانک جهانی برای اولین بار دستورالعمل اجرایی مربوط به انجام ارزیابی محیط‌زیستی در سطح منطقه‌ای و بخشی را تدوین نمود.

ارزیابی‌های منطقه‌ای در شرایطی به کار می‌رود که تعدادی فعالیت توسعه با احتمال اثرات همبستگی^(۴) در یک منطقه معین طراحی شده باشد. اگرچه این نوع ارزیابی تا حدود زیادی تحت تأثیر روش‌های ارزیابی محیط‌زیستی پروژه قرار دارد. ولی ماهیت راهبردی آن امکان کاربرد این روش در برنامه‌ریزی‌های بخشی را فراهم می‌کند.

در کشور کانادا ارزیابی پیامدهای سیاست‌ها از سال ۱۹۹۰ و با مصوبه دولت آغاز شد. طبق این مصوبه تمام سیاست‌ها و برنامه‌های فدرال باید قبل از ارایه به پارلمان از یک مرحله بررسی‌های محیط‌زیستی بگذرند. این مصوبه در سال ۱۹۹۹ مورد بازنگری مجدد قرار گرفت.

در کشور دانمارک پیدایش ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی از اوایل دهه ۱۹۷۰ می‌باشد. در این کشور لحاظ نمودن مسائل محیط‌زیستی در برنامه‌ها و طرح‌ها بخشی از فرآیند تصمیم‌سازی بوده است. در آن زمان این فرآیند را منطقه‌بندی محیط‌زیستی می‌نامیدند. از ۱۹۹۳ ارزیابی محیط‌زیستی لوایح قانونی پیشنهادی توسط دولت آغاز گردید.

پیدایش ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی در انگلستان، از اوایل دهه ۱۹۷۰ آغاز شد و بر این اساس ملاحظات محیط‌زیستی در برنامه‌ها و طرح‌ها بخش ذاتی فرآیند برنامه‌ریزی بریتانیا گردید. در آن زمان این فرآیند را پهنه‌بندی محیط‌زیستی می‌نامیدند.

باید گفت که بریتانیا نقش پیش‌تاز در انجام ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی داشته است. اصطلاح ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی توسط بریتانیا رایج شد و این کشور از سال ۱۹۹۱ فعال‌ترین نقش را در تدوین دستورالعمل‌های مربوط به ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی داشته است. اخیراً در بریتانیا مفهوم جدیدی به نام ارزیابی پایداری^(۳) ابداع شده است. این روش جدید ارزیابی محیط‌زیستی طرح‌های توسعه را به سطح منطقه‌ای و محلی گسترش می‌دهد. در ابتدا این روش فقط در سطح محلی اعمال می‌شد و از یک رهیافت فیزیکی و اکولوژیکی پیروی می‌کرد. پیدایش ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی در آفریقای جنوبی به شدت تحت تأثیر روش انجام ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی در پروژه‌ها بوده است. ولی به تازگی و پس از تصویب «قانون مدیریت محیط‌زیستی ملی» در سال ۱۹۹۸، مقررات جدیدی برای تدوین فرآیندهای ارزیابی سیاست‌ها، طرح‌ها و برنامه‌ها وضع شده است. این امر سبب درونی شدن ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی در طرح‌های آمایش سرزمین شده و ملاحظات پایداری توسعه را در طرح‌ها دخیل کرده است.

هلند و آمریکا دو کشور شاخصی هستند که از روش‌های ارزیابی محیط‌زیستی پروژه‌ها برای ارزیابی طرح‌ها و برنامه‌ها نیز استفاده می‌کنند. ولی در سطح بررسی سیاست‌ها سیستم متفاوتی به نام ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی به کار می‌رود.

آنچه در سیستم ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی هلند بدیع و جالب است، استفاده از روش رده‌بندی است که لایه‌های مختلف نظام تصمیم‌گیری را به یکدیگر مرتبط می‌نماید.

در اتحادیه اروپا، الزامات رسمی برای ارزیابی آثار محیط‌زیستی برخی

حفاظت محیط زیست مورد را به وزارتخانه و یا موسسه مربوطه اعلام نموده تا با همکاری سازمانهای ذیربط به منظور رفع مشکل اقدام نمایند. در سال ۱۳۵۴ نیز در آیین نامه اجرایی جلوگیری از آلودگی هوا، صدور پروانه تاسیس کارخانه و کارگاههای جدید و توسعه و تغییر کارخانجات و کارگاههای موجود به رعایت مقررات و ضوابط محیط زیست موکول گردید. البته همانگونه که ملاحظه می شود در این آیین نامه نیز صرفاً بر کارخانجات و کارگاهها تاکید شده و سایر پروژههای عمرانی مشمول ضوابط استقرار نبوده اند.

علیرغم تشکیل دفتر ارزیابی محیط زیست در سال ۱۳۶۵، قانونی شدن موضوع ارزیابی در کشور با تاخیر زمانی نسبتاً طولانی صورت گرفت و برای نخستین بار شورایی حفاظت محیط زیست در مصوبه شماره ۱۳۸ خود در تاریخ ۱۳۷۳/۱/۲۳ مجریان تعدادی از پروژهها را موظف نمود تا به همراه گزارش امکان سنجی و مکانیابی نسبت به تهیه گزارشات ارزیابی اثرات محیط زیستی پروژهها اقدام نمایند.

با تصویب برنامه دوم توسعه در تاریخ ۱۳۷۳/۹/۲۰ جایگاه ارزیابی از ابعاد قانونی مستحکم تری برخوردار گردید و در قالب تبصره ۸۲ مطرح و به تصویب مجلس رسید. براساس جزء یک بند الف تبصره ۸۲، مجریان طرحها و پروژههای بزرگ تولیدی و خدماتی می بایست قبل از اجرا و در مرحله انجام مطالعات امکان سنجی و مکانیابی نسبت به تهیه گزارش ارزیابی براساس الگوهای مصوب شورایی حفاظت محیط زیست اقدام نمایند.

در برنامه سوم توسعه نیز موضوع ارزیابی محیط زیستی مورد توجه قرار گرفت و مجدداً با اندک تغییرات در ماده ۱۰۵ قانون برنامه سوم ابقا گردید. براساس این ماده کلیه طرحها و پروژههای بزرگ تولیدی و خدماتی می بایست براساس ضوابط پیشنهادی شورای عالی حفاظت محیط زیست و تصویب هیات وزیران مورد ارزیابی محیط زیستی قرار گیرند. رعایت نتایج ارزیابی توسط مجریان طرحها و پروژههای مذکور نیز الزامی می باشد. نظارت بر حسن اجرای این ماده نیز برعهده سازمان مدیریت و برنامه ریزی گذارده شد.

در قانون برنامه چهارم توسعه نیز موضوع ارزیابی در قالب ماده ۷۱ به تصویب رسید و بر اساس آن برای یک دوره برنامه پنج ساله (۱۳۸۸-۱۳۸۴) تنفیذ شده است.

در فرایند این تحولات، تعداد پروژههای مشمول ارزیابی در کشور روبه افزایش گذاشته است و از ۷ پروژه و طرح عمرانی در سال ۱۳۷۳ به ۲۰ پروژه طرح و عمرانی در سال ۱۳۸۳ افزایش یافته است. به این ترتیب مشاهده می شود که ارزیابی پیامدهای محیط زیستی علیرغم

این روش در محدوده بانک در زمینه ارزیابی منطقه ای، سیاست های خصوصی سازی و اصلاح ساختاری از اهمیت زیادی برخوردار است. جدول شماره (۲) فرایند ارزیابی راهبردی بانک جهانی را نشان می دهد.

جدول شماره (۲): فرایند بانک جهانی برای ارزیابی منطقه ای

طراحی مطالعات	اجرای مطالعات
۱. شناخت چارچوب برنامه ریزی منطقه ای ۲. تعریف عرصه فضایی ۳. تعیین محدوده مطالعات ۴. محدود کردن اهداف مطالعه با حفظ تمرکز یکپارچه در زمینه های لازم ۵. ترتیبات نهادی ۶. تدوین شرح خدمات ۷. برنامه ریزی برای مشاوره مردمی ۸. تدوین فرآیند بازنگری	۱. چارچوب سیاسی، قانونی و اداری (چارچوب های ملی و منطقه ای) ۲. وضع موجود (محیط های فیزیکی، بیولوژیکی، اقتصادی-اجتماعی و فرهنگی) ۳. تشریح برنامه توسعه و پروژه های وابسته به آن ۴. فهرست سایر طرحها و پروژهها ۵. ارزیابی اثرات تجمعی ۶. تحلیل گزینهها ۷. پیشنهاد یک برنامه سیاست گذاری منطقه ای مناسب ۸. راهبرد مدیریت محیط زیستی (طرح اصلاحی، پایش، توانمندسازی نهادی)

۳- پیشینه ارزیابی در ایران

ارزیابی پیامدهای محیط زیستی در ایران علیرغم اهمیت موضوع از پیشینه چندان طولانی برخوردار نمی باشد ولی به لحاظ سابقه می توان نشانه ها و احکامی از ارزیابی را در قوانین کشور مشاهده نمود. البته در قوانین گذشته، صراحتاً به اصطلاح ارزیابی با تعاریف متعارف آن، اشاره نشده است، اما از مفاد این قانون می توان به نحوی توجه به موضوع ارزیابی را استنباط نمود. از مهمترین این قوانین می توان به ماده ۷ قانون حفاظت و بهسازی محیط زیست مصوب سال ۱۳۵۳ اشاره نمود که براساس آن مقرر گردید چنانچه اجرای هر یک از طرح های عمرانی یا بهره برداری از آنها به تشخیص سازمان حفاظت محیط زیست با قوانین و مقررات مربوط به حفاظت محیط زیست مغایرت داشته باشد، سازمان

آنها جهت ادغام ملاحظات محیط‌زیستی در تصمیم‌گیری‌های کلان توسعه بخش‌های تاثیرگذار بر محیط‌زیست».

شاید ساده‌ترین تعریفی که در مورد ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی^(۶) بکار می‌رود در مورد ارزیابی پیامدهای محیط‌زیستی نیز صادق باشد، اما در این فرایند، نتایج و پیامدهای احتمالی اتخاذ سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌های پیشنهادی به منظور کاهش خسارات وارده بر محیط‌زیست در سطح کلان برنامه ریزی‌های توسعه مورد ارزیابی قرار گرفته و راهکارها و تمهیدات لازم برای کاهش خسارات آنها از ابتدای فرایند برنامه‌ریزی و در سطوح مختلف سیاست‌گذاری تا پروژه‌ها، مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. نمودار شماره (۱) سطوح مختلف ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی را نشان می‌دهد.

ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی به عنوان یک ابزار کلیدی در جهت اجرای اهداف توسعه پایدار قلمداد می‌شود، زیرا این امکان را فراهم می‌کند تا توجه به کلیه مولفه‌های محیط‌زیستی از سطح سیاست‌گذاری به سطح پروژه‌های منفرد تسری پیدا نماید. علاوه بر این ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی می‌تواند کشورهای مختلف جهان را برای ادامه همکاری در مورد مسائل محیط‌زیستی فرامرزی ترغیب نماید.

بررسی‌ها نشان می‌دهد با توجه به اینکه ارزیابی پیامدهای محیط‌زیستی صرفاً در سطح پروژه‌ها صورت می‌گیرد به همین دلیل ممکن است از بررسی همه جانبه اثرات تجمعی^(۷) این پروژه‌ها بر محیط‌زیست غفلت شود. لذا برای اجتناب از این مسئله باید از رویکرد ارزیابی راهبردی بهره جست تا فرایندهای تعاملی بین پروژه‌های مختلف و همچنین محیط‌زیست بصورت نظام‌مند و همه جانبه همه جانبه مورد ارزیابی قرار گیرد. این موضوع بویژه در کشورهایی مانند ایران که در آنها شتاب رشد اقتصادی و تولید ثروت برای پاسخگویی به نیازهای فزاینده جامعه در اولویت قرار دارد، بسیار حائز اهمیت است. در غیر این صورت ناپایداری در این کشورها تشدید شده و تخریب محیط‌زیست می‌تواند به عنوان یک مانع اساسی در فراروی توسعه در این کشورها عمل نموده و شاخص‌های توسعه پایدار را بسوی روندهایی منفی هدایت نماید.

همان‌طور که عنوان شد برای مقابله با این چالش‌ها، مدنظر قرار دادن ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی در سطوح مختلف برنامه‌ریزی‌های توسعه حائز اهمیت است. امروزه ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی به عنوان یکی از مهمترین ابزار دستیابی به توسعه پایدار در برنامه‌ریزی‌های کلان و سیاست‌گذاری مطرح شده است و در سطوح بین‌المللی و منطقه‌ای برای کاهش پیامدهای محیط‌زیستی جهانی نیز به عنوان یک ضرورت مطرح شده است.

ضعف‌ها و موانعی که فراروی آن قرار دارد، به‌عنوان یک ضرورت پذیرفته شده است.

به موازات این تحولات نیز ارزیابی پیامدهای محیط‌زیستی در سطوح پروژه‌ها نه تنها در محافل دانشگاهی و تخصصی بسط پیدا کرده، بلکه به نظام برنامه‌ریزی کشور نیز تسری یافته است و به‌عنوان ضرورت و پیش نیاز برای اجرای بسیاری از پروژه‌ها تبدیل شده است. اما با توجه به تحولات فزاینده کشور در حوزه‌های مختلف اقتصادی و اجتماعی اثرگذار بر محیط‌زیست، قطعاً ارزیابی پیامدهای محیط‌زیستی با توجه به اهداف دولت و سند چشم‌انداز بیست ساله نمی‌تواند پاسخگوی ادغام ملاحظات محیط‌زیستی در سطوح بالاتر نظام برنامه‌ریزی کشور باشد. لذا اتخاذ رویکردی نو که همانا ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی است، می‌بایست ملاحظات پایداری را در مراحل آغازین تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی مدنظر قرار دهد. بر این اساس سازمان حفاظت محیط‌زیست با همکاری برنامه عمران ملل متحد (UNDP) در سال ۱۳۸۳ پروژه ای را با عنوان «استراتژی توسعه پایدار: ظرفیت‌سازی در زمینه ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی» با هدف کلی تدوین یک چارچوب ملی برای بکارگیری ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی در سطوح سیاست‌گذاری و برنامه آغاز نمود.

۴- مفاهیم و روش‌های ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی

در حال حاضر تعاریف متعددی از ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی ارائه شده که از مهمترین آنها می‌توان موارد زیر را برشمرد:

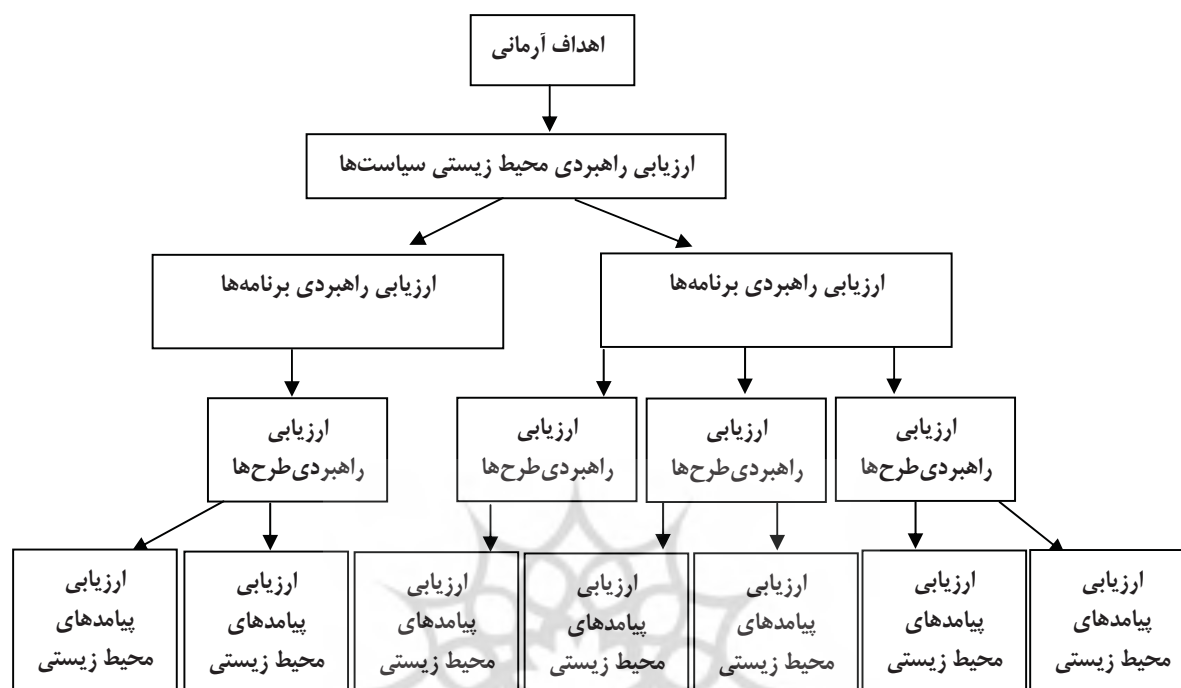
ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی فرایندی است که در آن آثار و پیامدهای ناشی از اتخاذ سیاست‌ها، استراتژی‌ها، و برنامه‌ها به شیوه‌های نظام‌مند شناسایی و ارزیابی شده و به دنبال آن راهکارهای لازم برای کاهش پیامدهای محیط‌زیستی ناشی از اجرای سیاست‌ها و برنامه‌ها اتخاذ می‌گردد.

سادلر و ورهیم^(۵) (۱۹۹۶ م) ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی را به صورت زیر تعریف کرده‌اند:

«فرایند نظام‌مند ارزیابی پیامدهای محیط‌زیستی سیاست‌ها، برنامه‌ها و پروگرام‌های پیشنهادی به منظور ادغام ملاحظات محیط‌زیستی در مراحل ابتدایی تصمیم‌گیری‌های کلان اقتصادی و اجتماعی است».

تریول (۱۹۹۲ م) و همکاران ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی را به شرح زیر تعریف نموده:

«فرایند مدون، جامع، فراگیر و نظام‌مند ارزیابی پیامدهای محیط‌زیستی سیاست‌ها، برنامه‌ها و طرح‌ها و ارائه گزینه‌های مرتبط با

نمودار شماره (۱): سطوح مختلف ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی

Source: Therivel, Riki, Workshop on Strategic Environmental Assessment, 14- 18 July 2003, Management and Planning Org, Tehran- Iran

پیامدهای محیط زیستی قرار دارد:

۱. مرحله آغاز ارزیابی راهبردی محیط زیستی: به معنای تعیین ضرورت انجام ارزیابی راهبردی محیط زیستی و نیز تعیین نوع آن می‌باشد.
۲. تعیین دامنه ارزیابی: به معنای شناسایی گزینه‌ها و پیامدهایی که باید مورد بررسی قرار گیرند می‌باشد.
۳. تعیین اثرات محیط‌زیستی: سیاستگذاری‌ها و ارزیابی پیامدها.
۴. سنجش کیفیت کار: دریافت نظر و توصیه کارشناسان و مؤسسات دیگر در مورد کار انجام شده.
۵. مشارکت عمومی: دریافت نظرات و ملاحظات مردم و گروه‌های ذیربط.
۶. مستندسازی نتایج: تدوین گزارش نتایج ارزیابی محیط‌زیستی.
۷. مرحله تصمیم‌گیری: تصمیم‌گیری در مورد سیاست یا برنامه مورد نظر با توجه به نتایج حاصل از انجام ارزیابی محیط‌زیستی.
۸. مرحله پس از تصمیم‌گیری: تعیین اقدامات آتی که باید براساس نتایج ارزیابی راهبردی محیط زیستی به عمل آید.

از مهمترین منافع ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی می‌توان موارد زیر

را بر شمرد:

- ایجاد بسترهای لازم برای دستیابی به توسعه پایدار
 - ایجاد چارچوب‌های مناسب برای اتخاذ تصمیمات راهبردی صحیح
 - تسهیل ارتباط بین دست اندرکاران
 - هدایت مناسب ارزیابی پیامدهای محیط‌زیستی طرح‌ها و پروژه‌ها در راستای راهبردهای محیط‌زیستی
 - افزایش همکاری و مشارکت بین کشورهای مختلف برای مقابله با تهدیدات جهانی محیط‌زیست
- جدول شماره (۳) رابطه مرحله به مرحله ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی و فرآیند تصمیم‌گیری را نشان می‌دهد. همان طور که مشاهده می‌شود در سطوح بالای برنامه‌ریزی و از بدو تصمیمات کلان استراتژیک وارد فرایند برنامه‌ریزی می‌شود.
- کشورهای مختلف روش‌های گوناگونی را برای ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی به کار گرفته‌اند. در ابتدای دهه ۱۹۹۰ مراحل زیر پیشنهاد شده بود. که این مرحله‌بندی کاملاً تحت تأثیر نظام و مراحل ارزیابی

جدول شماره (۳): رابطهٔ مرحله به مرحلهٔ ارزیابی راهبردی محیط زیستی و فرایند فرآیند تصمیم‌گیری

فرایند تصمیم‌سازی		فرایند ارزیابی راهبردی محیط زیستی
شناسایی و تدوین اهداف راهبردی	←	شناسایی مسائل محیط‌زیست و پایداری و تدوین شاخص‌های مرتبط با هدف
↓	↙	توصیف مسائل اساسی محیط‌زیست و شناسایی مسائل و مشکلات
شناسایی گزینه‌ها جهت نیل به اهداف و حل مسئله و مشکلات		
↓	↙	پیش‌بینی و ارزیابی پیامدهای هر کدام از گزینه‌ها و پیشنهاد بهترین گزینه‌ها
انتخاب و گزینش بین گزینه‌های مختلف		
↓	↙	پیشنهاد برای بهسازی و کاهش پیامدهای گزینه‌های منتخب سطوح پایین‌تر
گزینش بهترین گزینه‌ها از نظر محیط‌زیست		
↓	↙	تدوین گزارش ارزیابی راهبردی محیط زیستی
تصمیم‌گیری و اعلام برنامه‌ها و سیاست‌ها		
↓	↙	تدوین دستورالعمل‌های محیط‌زیستی (برنامه مدیریت محیط‌زیست) برای اجرا
اجرا و پایش اقدامات استراتژیک	←	پایش پیامدهای محیط‌زیستی اقدامات استراتژیک

Source: Therivel, Riki, workshop on Strategic Environmental Assessment, 14- 18 July 2003, Management & Planning Organization, Tehran-Iran

وارد کند. این روش نیازها و گزینه‌های توسعه را شناسایی می‌نماید و سپس آنها را به روشی نظام مند و با توجه به چارچوب‌های توسعه پایدار ارزیابی می‌کند. (روش مبتنی بر سیاست‌گذاری یا از بالا به پایین). نمونه‌های این روش را می‌توان در «ارزیابی سیاست‌گذاری در کانادا»، «سیاست مدیریت منابع در نیوزلند»، «ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی قوانین» پیشنهادی دولت در دانمارک یا «فرآیند ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی در هلند مشاهده کرد. مدل دوم: این مدل در واقع گسترش روش‌های ارزیابی پیامدهای

بطور کلی مدل‌های مختلف ارزیابی راهبردی محیط زیستی از یکی از روش‌های زیر پیروی می‌نمایند:

- مدل سیاست‌گذاری، براساس روش‌های مبتنی بر ارزیابی سیاست‌ها می‌باشد.
- مدل ارزیابی پروژه، مبنای این مدل براساس روش‌های ارزیابی پیامدهای محیط‌زیستی پروژه می‌باشد.
- مدل اول از منطق سیاست‌گذاری یا برنامه‌ریزی پیروی می‌کند و می‌کوشد اصول ارزیابی محیط‌زیستی را در تدوین سیاست‌ها و طرح‌ها

محیط‌زیستی پروژه‌ها ارزیابی پیامدهای محیط‌زیستی است. در برخی موارد، این روش فرآیندها و مقررات موجود درباره ارزیابی پیامدهای محیط‌زیستی را برای ارزیابی طرح‌ها و برنامه‌ها مورد استفاده قرار می‌دهد (روش مبتنی بر پروژه یا روش از پایین به بالا). «ارزیابی پیامدهای محیط‌زیستی برنامه‌ها در ایالات متحده» و «ارزیابی راهبردی پیامدهای محیط‌زیستی در هلند» نمونه‌های خوبی از این مدل هستند.

۵- ضرورت تبیین جایگاه ارزیابی راهبردی در نظام برنامه‌ریزی ایران برای ارتقای شاخص‌های توسعه پایدار

نگاهی اجمالی به تحولات اقتصادی و اجتماعی کشور و همچنین ظرفیت‌های بالقوه کشور بخوبی گویای این است که جمهوری اسلامی ایران از قابلیت‌های بسیار زیادی برای توسعه برخوردار است، اما تأکید صرف بر جنبه‌های اقتصادی و اجتماعی و بدون توجه به محدودیت‌های محیط‌زیستی نمی‌تواند کشور را بسوی توسعه پایدار رهنمون سازد. بنابراین برای قرار گرفتن در چرخه توسعه پایدار باید کلیه شاخص‌های این رویکرد را ارتقاء داد.

اقتصاد ایران در خلال سال‌های گذشته به دلایل مختلف نتوانسته است به یک جریان پیوسته و پایدار دست یابد. در این سال‌ها در قبال رشد متوسط جمعیت در حد ۲/۷ درصد در سال، میانگین رشد تولید ناخالص داخلی تقریباً برابر ۱/۵ درصد در سال بوده است. نتیجه این فرآیند، کاهش درآمد سرانه، کاهش رفاه عمومی و تنزل سطح زندگی مردم، پایین آمدن موقعیت منطقه‌ای و بین‌المللی کشور در مقایسه با کشورهای هم‌تراز ایران و از همه مهم‌تر تنزل شاخص‌های توسعه پایدار در ایران بوده است.

براساس گزارش بانک جهانی در سال ۲۰۰۳، در آمد سرانه ایران از ۱۹۲۰ دلار در سال ۱۹۷۶ با آهنگ رشد منفی ۰/۵۵ درصد به ۱۶۸۰ دلار در سال ۲۰۰۱ کاهش یافته است که حدود ۱۲/۵ درصد کاهش نشان می‌دهد. در خلال سال‌های مزبور درآمد سرانه مالزی با نرخ رشد سالانه ۵/۲۷ درصد از ۹۷۰ دلار به ۳۳۳۰ دلار، درآمد سرانه ترکیه از ۱۹۷۰ دلار با نرخ رشد سالانه ۲/۵۹ درصد به ۲۵۲۰ دلار و درآمد سرانه کره جنوبی نیز از ۷۶۰ دلار با نرخ رشد سالانه ۱۱/۰۸ درصد به ۹۴۶۰ دلار رسیده است.

افزایش بنیه اقتصادی که معمولاً به صورت افزایش درآمد سرانه خود را نمایان می‌سازد یکی از مهمترین اهداف هر کشوری قلمداد می‌شود که ارتقای سایر شاخص‌ها از جمله شاخص‌های محیط‌زیستی نیز بشدت

تحت تاثیر این شاخص قرار دارد. توسعه پایدار در یک جمله به معنای افزایش ظرفیت‌ها و پویایی نظام ملی در همه ابعاد و زیر مجموعه‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و محیط‌زیستی است، تا حدی که نظام ملی قادر به پاسخگویی به نیازهای فزاینده و سازگار با طبیعت و تعامل با شرایط متغیر داخلی و خارجی شود.

همانطور که عنوان شد، نگاهی به ظرفیت‌های اساسی کشور در حوزه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی و طبیعی بخوبی قابلیت‌های کشور را برای دستیابی به توسعه پایدار و ارتقای شاخص‌های این رویکرد نشان می‌دهد.

مجموعه این شرایط مبین این واقعیت است که ایران از قابلیت‌های بسیار زیاد برای تبدیل شدن از یک کشور مبتنی بر صادرات مواد خام اولیه به کشور پیشرو در عرصه بین‌المللی تبدیل شود. به عبارت دیگر کشور باید ظرفیت‌های خود را در همه ابعاد از جمله اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و خصوصاً محیط‌زیستی افزایش دهد. با رعایت کلیه این موازین است که کشور می‌تواند در مدار توسعه پایدار قرار گیرد و به تبع آن شاخص‌های توسعه پایدار را بهبود بخشد.

برای نیل به این مقصود، ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی، به عنوان مهمترین ابزار در فرآیند برنامه‌ریزی توسعه پایدار مطرح شده است. این ارزیابی، نوعی ارزیابی محیط‌زیستی است که در سطوح مختلف بطور متوالی انجام می‌شود و به دنبال ارایه چارچوبی می‌باشد که در آن ارزیابی اثرات برنامه‌ها، راهبردها و سیاست‌ها بر محیط‌زیست بصورت جامع مورد ارزیابی، سنجش و تحلیل می‌شود و در نهایت راهکارهایی را برای کاهش فشار بر محیط‌زیست ارایه می‌دهد.

این مسئله برای کشور که در آستانه برنامه چهارم توسعه کشور قرار دارد و در آن بر کم کردن شکاف بین ایران و سایر کشورهای توسعه یافته و کشورهای نوظاسته صنعتی در کلیه ابعاد اقتصادی، اجتماعی و محیط‌زیستی در مواد قانونی متعدد، تکلیف شده است، بسیار حائز اهمیت است. این چالش‌ها در کنار تحولات بین‌المللی بویژه فضای نوین اقتصاد بین‌المللی و همچنین رویکردهای جدید در حوزه‌های محیط‌زیست، فضای برنامه چهارم توسعه را با برنامه‌های گذشته متفاوت کرده است. در تدوین چشم انداز، دو هدف بسیار مهم مورد توجه قرار گرفته

است:

الف) ایجاد اشتغال، فعالیت و درآمد برای جمعیت جوان کشور از طریق استقرار جریان رشد و توسعه پایدار

شش ماه از تاریخ تصویب این قانون با محوریت توسعه رقابت‌پذیری مبتنی بر توسعه فناوری و در جهت تحقق هدف رشد تولید صنعتی و معدنی ... تدوین نماید.

ضمناً در بند (ب) همین ماده بر تقویت مزیت‌های رقابتی و توسعه صنایع مبتنی بر منابع (صنایع انرژی بر، صنایع معدنی، صنایع پتروشیمی، صنایع تبدیلی و تکمیلی کشاورزی و زنجیره‌های پایین دستی آنها) تاکید شده است.

ماده ۲۳- به منظور هم‌افزایی در فعالیتهای اقتصادی، با تاکید بر مزیت‌های نسبی و رقابتی بویژه در صنایع نفت، گاز و پتروشیمی و خدمات مهندسی پشتیبان آنها، صنایع انرژی بر و زنجیره‌های پایین دستی آنها و در چارچوب موازین طرح آمایش سرزمین در طول سال‌های برنامه چهارم هر ساله ۳۵ درصد بهره مالکانه گاز طبیعی با درج در طرح‌های تملک دارایی‌های سرمایه ای قانون بودجه، منحصرأ به مصرف اجرای طرح‌های زیربنایی و آماده سازی سواحل و جزایر ایرانی خلیج فارس و حوزه نفوذ مستقیم آنها خواهد رسید.

ماده ۲۸- به منظور تقویت اقتصاد حمل و نقل، بهره‌برداری مناسب از موقعیت سرزمینی کشور، افزایش ایمنی و سهولت حمل و نقل بار و مسافر، دولت موظف است در چارچوب برنامه توسعه حمل و نقل کشور که به تصویب هیئت وزیران خواهد رسید اهدافی نظیر اتمام شبکه راه آهن آسیایی واقع در محدوده کشور، برقراری ارتباط کلان شهرها و سواحل شمال و جنوب و مراکز مهم گردشگری با مرکز با قطارهای سرعت بالا، تکمیل حداقل ۷۰ درصد شبکه راه‌های روستایی مرتبط‌کننده روستاهای با بیش از یکصد خانوار جمعیت و موارد مشابه را محقق سازد.

ماده ۳۴- دولت موظف است به منظور تسهیل تجارت و حمل و نقل، استقرار صنایع دریایی، گسترش گردشگری، کمک به بهره‌برداری پایدار منابع شیلاتی و استفاده بهینه از این مناطق، برای توسعه فعالیتهای تولیدی و خدمات دریایی، با حفظ امور سیاستگذاری، برنامه‌ریزی و نظارت برای خود، ضمن واگذاری رقابتی امور تصدی به بخش‌های غیردولتی در مناطق ساحلی و دریاها، با انجام مطالعات تطبیقی در قوانین مقررات، آیین‌نامه‌ها، اساسنامه‌ها و شرح وظایف دستگاه‌های اجرایی مرتبط با فعالیتهای دریایی، لوائح مورد نیاز برای توسعه فعالیتهای دریایی را مد نظر قرار دهد.

ماده ۷۵- سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور مکلف است با همکاری سایر دستگاه‌های اجرایی ذی‌ربط، به منظور بهره‌گیری از قابلیت‌ها و مزیت‌های سرزمین در راستای ارتقای نقش و جایگاه

(ب) کم کردن فاصله کشور با کشورهای نواحی صنعتی تا حداکثر ممکن موقعیت بین‌المللی و منطقه‌ای به گونه‌ای که در افق چشم‌انداز (۱۴۰۴) جایگاه اول را در منطقه کسب نماید.

در برنامه چهارم توسعه ملی، جایگاه محیط‌زیست نسبت به برنامه پیشین ارتقاء نسبتاً چشمگیری یافته است و در فصل پنجم قانون برنامه (مواد قانونی ۵۸ الی ۷۱) مقررات متعددی را برای حفاظت از محیط‌زیست پیش‌بینی نموده است که مبین توجه بیشتر دولت به محیط‌زیست است. علاوه بر این سایر مواد قانون برنامه چهارم نیز بصورت تلویحی بر حفاظت از محیط‌زیست تاکید شده است که این رویکرد از توجه بیشتر برنامه‌ریزان و سیاستگذاران بر حفظ پایداری محیط‌زیست در کشور و رعایت ملاحظات محیط‌زیستی در فعالیتهای توسعه حکایت دارد. به عبارت دیگر، تصمیم‌گیران و تصمیم‌سازان به این مسئله واقف شده‌اند که پایداری رشد اقتصادی و دستیابی به توسعه پایدار و بطورکلی بهبود شاخص‌های توسعه پایدار صرفاً از طریق تعامل مولفه‌های اصلی توسعه پایدار محقق خواهد شد. تاکید صرف بر رشد یکی از ابعاد توسعه به بهای تحلیل و انحطاط سایر ابعاد و در نهایت موجب ناپایداری خواهد شد.

اما از سوی دیگر، توسعه بخش‌های تولیدی و رسیدن به رشد اقتصادی نیز از محورهای اساسی برنامه چهارم است که لازمه نیل به این اهداف مستلزم بهره‌برداری بیشتر از منابع و توسعه فعالیتهای زیربنایی است. لذا یکی از مهمترین وظایف برنامه‌ریزان محیط‌زیست کشور و همچنین صاحب نظران دانشگاهی است که بتوانند با ارائه راهکارها و راهبردهای کارآمد که در قالب ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی اقدام پیشگیرانه برای کاهش لطمات وارده بر محیط‌زیست و ارتقای شاخص‌های توسعه پایدار اقدام نماید. از مهمترین مفاد قانونی که در آنها بر گسترش فعالیتهای زیربنایی و تولیدی تاکید شده است که طبیعتاً تحقق این اهداف مستلزم بهره‌برداری بیشتر از منابع و فشار بیشتر بر محیط‌زیست است می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

۱- بند (د) ماده ۱۷

به منظور تسریع در اجرای طرح‌های استحصال، تنظیم، انتقال و استفاده حداکثر از آب‌های رودخانه‌های مرزی و منابع آب مشترک....

ماده ۲۱- دولت موظف است سند ملی توسعه بخش‌های صنعت و معدن را با توجه به مطالعات استراتژی توسعه صنعتی کشور، ظرف مدت

۱. تمرکز بر فعالیتهای بخش‌های تولیدی و زیربنایی (برنامه‌های حمل و نقل، صنعت سازه‌های دریایی و موارد مشابه).
۲. تمرکز بر سیاست‌های بخش‌های مختلف (قوانین و مقررات، مالیات‌ها و عوارض سبز)
۳. تمرکز بر مناطق جغرافیایی خاص (سواحل جنوب و شمال کشور، اکوسیستم‌های دریایی)

از سوی دیگر با اتخاذ ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی همکاری با سایر کشورهای منطقه و جهان برای حل معضلات فرامرزی بیشتر می‌شود. به این ترتیب در ایران ضرورت نهادینه نمودن ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی با توجه به راهبردها، اهداف و سیاست‌های برنامه چهارم که در آن رسیدن به رشدهای بالای اقتصادی مدنظر است به منظور ارتقای شاخص‌های توسعه پایدار، بسیار حیاتی می‌باشد.

۶- نتیجه‌گیری و پیشنهادات

جمهوری اسلامی ایران در خلال چند دهه گذشته به دلایل مختلف از جمله افزایش جمعیت، رشد بی‌رویه شهرنشینی، صنعت، تغییر الگوی تولید و مصرف، بهره‌برداری بی‌رویه از منابع با معضلات محیط‌زیستی گوناگونی مواجه شده است. هر چند در خلال چند دهه اخیر بسیاری از نماگرهای اقتصادی و اجتماعی توسعه در ایران با دگرگونی‌های عمیقی روبرو شده و در پاره‌ای از حوزه‌ها نظیر امید به زندگی، دسترسی به اطلاعات، پوشش تحصیلی، نرخ باسوادی و غیره روندهای قابل قبولی را تجربه نموده است اما بسیاری از این تحولات خصوصاً در بخش‌های اقتصادی لزوماً به مفهوم مثبت یا مطلوب بودن برنامه‌های توسعه نبوده و در بسیاری از موارد به بهای تخریب محیط‌زیست ممکن شده (نظیر افزایش تولیدات و رشد شهرنشینی) و تقاضا برای کالاها و خدمات محیط‌زیستی را تشدید نموده و چشم‌انداز نگران‌کننده‌ای را فراروی کشور قرار داده است. از سوی دیگر کاستی‌های بر جای مانده از گذشته و ظرفیت‌های بالقوه کشور برای قرار گرفتن در مدار توسعه و ارتقای شاخص‌های توسعه پایدار ضرورت بهره‌برداری از منابع محیط‌زیستی را اجتناب ناپذیر نموده است.

به همین دلیل در برنامه چهارم توسعه، تعیین راهبردها، سیاست‌ها و تهیه الگوهای مناسب توسعه شهری، روستایی، شبکه راه‌ها، سیستم حمل و نقل، توسعه صنعتی و سایر فعالیتهای تاثیر گذار بر محیط‌زیست را در اولویت برنامه‌های دولت قرار گرفته است. پر واضح است که

بین‌المللی کشور و تعامل موثر در اقتصاد بین‌المللی، راهبردها و اولویت‌های آمایشی ذیل را در قالب برنامه‌های اجرایی از ابتدای برنامه چهارم به مرحله اجرا درآورد.

الف) بهره‌گیری مناسب از موقعیت و توانمندی‌های عرصه‌های مختلف سرزمین برای توسعه علم و فناوری و تعامل فعال با اقتصاد جهانی، از طرق مختلف از جمله تعیین مراکز و پارک‌های فناوری علمی، تحقیقاتی، تخصصی و همچنین تعیین نقش شبکه‌ها و نقاط خاص واقع بر این محورها

ب) بهره‌گیری مناسب از قابلیت‌های ترانزیتی کشور، از طریق اولویت‌بندی محورهای خاص در دالانهای ارتباطی شرقی- غربی و شمالی- جنوبی کشور و تدوین برنامه توسعه مبادی، شبکه‌ها و نقاط خاص واقع بر این محورها

ج) آماده‌سازی عرصه‌های مختلف سرزمین، برای پذیرش فعالیتهای جدید و ایجاد فرصت‌های شغلی متناسب با قابلیت هر منطقه از طریق تکمیل، توسعه و تجهیز شبکه‌های زیربنایی

د) بهره‌گیری از منابع غنی نفت و گاز (بوئیه مناطق گازی پارس جنوبی) در توسعه فعالیتهای مرتبط و صنایع انرژی بر و سازماندهی جدید استقرار جمعیت و فعالیتهای در حاشیه جنوبی کشور بر مبنای آن توسعه مناطق مرزی با هدف تقویت همگرایی‌های ملی و پیوند مناطق مرزی با اقتصاد ملی و فراملی همچنین در اهداف کمی برنامه چهارم رشد ارزش افزوده‌های بالایی برای بخش‌های اثرگذار بر محیط‌زیست از جمله صنعت (۱۱/۲ درصد)، معدن (۱۱/۲ درصد) ساختمان (۱۱/۹ درصد)، آب و برق (۷/۵ درصد) طی سال‌های ۸۸ - ۱۳۸۴ پیش‌بینی شده است. دستیابی به چنین ارقامی از رشد، در صورت عدم رعایت ملاحظات محیط‌زیستی می‌تواند خسارات جبران‌ناپذیری بر محیط‌زیست کشور تحمیل نماید و شاخص‌های توسعه پایدار را به شدت کاهش دهد.

هر چند در برنامه چهارم صراحتاً از ارزیابی راهبردی محیط‌زیست نام برده نشده است اما از مفاد پاره‌ای از بندهای قانونی می‌توان پشتوانه‌های قانونی لازم را برای تحقق و نهادینه نمودن این رویکرد مورد استفاده قرار داد. بنابراین لازم است ارزیابی استراتژیک محیط‌زیست در سطوح مختلف برنامه چهارم به طور متوالی و در مناطق و بخش‌های مختلف در فرآیند برنامه‌ریزی و سیاستگذاری دخالت داده شود. به این ترتیب کانون توجه ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی در برنامه چهارم توسعه می‌بایست در برگیرنده موارد ذیل باشد:

آیین‌نامه نظام ارزیابی راهبردی کشور (موضوع مصوبه شماره ۴۴۶۴۲/ت ۲۷۷۰۱ ه مورخ ۱۳۸۳/۱۰/۲۸ هیات وزیران)

یادداشت‌ها

* Strategic Environmental Assessment

1. Sustainability Appraisal
2. Synergic
3. United Nation Development Program
4. Sustainable Development Strategy And Strategic Environmental Assessment: Enabling Activities And Capacity Building
5. Sadler & Veheem
6. Environmental Impact Assessment
7. Cumulative effects

۸. کمیته ملی توسعه پایدار در سال ۱۳۷۲ به منظور پیشبرد اهداف و مولفه‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و اجتماعی توسعه پایدار تشکیل شد. بررسی عملکرد کمیته مزبور مبین این واقعیت است که علیرغم گذشت یک دهه از تشکیل آن و برگزاری جلسات متعدد و اقدامات گوناگون هنوز نتوانسته است از اثرگذاری لازم در فرایندهای تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی برخوردار گردد. به همین دلیل بعضاً مشاهده می‌شود که در بسیاری از دستگاه‌های اجرایی و همچنین سطوح تصمیم‌گیری کشور توسعه پایدار معادل حفاظت محیط زیست تلقی می‌شود. شاید یکی از دلایل این امر نبود ضمانت اجرایی لازم برای راهبردها و مصوبات کمیته مزبور خصوصاً در حوزه‌های اجتماعی و اقتصادی باشد. لذا ضرورت انتقال این کمیته و تعیین جایگاه آن در دستگاه‌هایی که از ابزارهای قانونی و مالی برخوردارند، بیش از گذشته می‌باشد.

منابع مورد استفاده

- قانون برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران. (۱۳۸۸-۱۳۸۴). سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور.
- مبانی نظری و مستندات برنامه چهارم توسعه. (۱۳۸۳). سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور.

سیاست‌گذاری و اجرای این‌گونه اقدامات برای تحقق اهداف مندرج در سند چشم‌انداز بیست ساله کشور بدون توجه به مولفه‌های محیط‌زیست امکان‌پذیر نبوده و می‌تواند فرایندهای ناپایدار محیط‌زیست کشور را تشدید نموده و نهایتاً شاخص‌های توسعه پایدار را تنزل دهد. هر چند ارزیابی پیامدهای محیط‌زیستی طرح‌ها و پروژه برای کاهش خسارات و پیامدهای محیط‌زیستی به عنوان یک ابزار مدیریت محیط‌زیستی در کشور از چارچوب‌های قانونی نیز برخوردار است، اما شتاب، ابعاد، کمیت و کیفیت برنامه‌ها، سیاست‌ها، طرح‌ها و پروژه‌های پیش‌بینی شده در برنامه چهارم توسعه و همچنین در سند چشم‌انداز بیست ساله کشور برای جبران عقب‌ماندگی‌های گذشته به گونه‌ای است، که ارزیابی پیامدهای محیط‌زیستی صرف در سطوح طرح‌ها و پروژه‌ها قادر به کاهش خسارات وارده بر محیط‌زیست و در نهایت تحقق اهداف توسعه پایدار نخواهد بود. به همین دلیل ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی در کلیه بخش‌های کشور لازمه ارتقای شاخص‌های توسعه پایدار است تا بواسطه آن بتوان به توسعه‌ای در خور و پایدار در کشور دست یافت و شاخص‌های توسعه پایدار را بهبود بخشید.

پیشنهادات زیر توصیه می‌شوند:

- تدوین و تصویب قانون ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی بویژه در بخش‌های صنایع، نفت و گاز و زیربنایی
- حمایت، تقویت و توانمندسازی دفاتر توسعه پایدار و محیط‌زیست موجود در دستگاه‌های اجرایی و ایجاد دفاتر یاد شده در سایر دستگاه‌های اثرگذار بر محیط‌زیست
- انتقال کمیته ملی توسعه پایدار از سازمان حفاظت محیط‌زیست به سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور یا نهاد ریاست جمهوری^(۸)
- تدوین برنامه‌های درسی نظام‌مند برای اشاعه ارزیابی راهبردی در موسسات آموزش عالی
- تدوین و اجرای برنامه‌های آموزشی (توانمندسازی) برای مدیران و کارشناسان دستگاه‌های تصمیم‌گیر و تصمیم‌ساز در زمینه ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی
- تدوین الگوهای سازگار با شرایط ایران به منظور ادغام ارزیابی راهبردی محیط‌زیستی در سطوح کلان برنامه‌ریزی کشور خصوصاً در حوزه‌های صنعت، نفت و گاز و زیربنایی
- تدوین شاخص‌های ارزیابی راهبردی محیط‌زیست
- ادغام شاخص‌ها و مولفه‌های ارزیابی راهبردی محیط‌زیست در

http://www.wwf.org.uk/filelibrary/pdf/SEA.pdf#SEA_rch
= 'Strategic %20 Environmental %20 Assessment'.

[http://www.kerrycoco.ie/Planning/3b-Kenmare %20 Strategic- Env-Assessa %20. pdf#SEA_rch](http://www.kerrycoco.ie/Planning/3b-Kenmare%20Strategic-Env-Assessa%20.pdf#SEA_rch) = 'Strategic %20 Environmental %20 Assessment'.

Therivel, R and p Minas(2002)Ensuring effective SEA in A changing context, impact Assessment And Project Appraisal 29(2),pp81- 91.

منوری، مسعود. (۱۳۸۴). ارزیابی اثرات محیط‌زیستی، انتشارات سازمان حفاظت محیط‌زیست، مهندسین مشاور ارزیابان محیط، تهران.

نصیری، حسین. (۱۳۷۹). توسعه پایدار- چشم انداز جهان سوم، تهران، انتشارات فرهنگ و اندیشه.

پیش نویس نظام ملی ارزیابی محیط‌زیستی راهبردی. (۱۳۸۴). دفتر پروژه ظرفیت‌سازی ارزیابی محیط‌زیستی راهبردی، سازمان حفاظت محیط‌زیست برنامه عمران سازمان ملل متحد (منتشر نشده).

کریستوفر جی. بارو. (۱۳۸۰). اصول و روش‌های مدیریت محیط‌زیستی، ترجمه مهرداد اندرودی، نشر کنگره، تهران.

قوانین و مقررات مورد نیاز ارزیابی محیط‌زیستی در ایران. (۱۳۸۰). پروژه ظرفیت‌سازی و تقویت بنیادی ارزیابی اثرات محیط‌زیستی در ایران، گزارش شماره ۷، سازمان حفاظت محیط‌زیست برنامه عمران سازمان ملل متحد.

قوانین و مقررات حفاظت از محیط‌زیست ایران. (۱۳۷۹). دفتر حقوقی و امور مجلس، سازمان حفاظت محیط‌زیست.

ارزیابی راهبردی در کشورهای دیگر بررسی مقایسه‌ای در چند کشور. (۱۳۸۳). پروژه ظرفیت‌سازی ارزیابی محیط‌زیستی راهبردی، گروه هماهنگی پروژه، شرکت مهندسین مشاور زیست سپهر (منتشر نشده)

CSD Theme Indicator Framework

http://www.un.org/esA/sustdev/nAtlinfo/indicators/isdms2001/tAble_4.htm.

Therivel, Riki, Workshop on Strategic Environmental Assessment, 14-18 July 2003, Planning And Management Organization, Tehran-Iran.